

UOT 336.02

Vergi siyasətinin iqtisadi təhlükəsizlik meyarları üzrə qiymətləndirilməsi

Balayeva Elmira Əli qızı *

dosent, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Tədqiqatın məqsədini - iqtisadi təhlükəsizlik baxımından vergi siyasətinin qiymətləndirilməsi meyarlarının əsaslandırılması təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və deduktiv metod.

Tədqiqatın nəticələri - iqtisadi təhlükəsizliyi və işgüzar fəallığı təmin edən vergi siyasətinin formalaşdırılması.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - daha geniş empirik bazada araşdırma tələb edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı meyarlarını nəzərə alan vergi mexanizmin yaradılması məsələlərinin həlli.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - vergi islahatlarının müasir mərhələsində problem ilk dəfə tədqiq olanaraq elmi dövrüyyəyə çıxarılır.

Açar sözlər: *iqtisadi təhlükəsizlik, vergi siyasəti, büdcə gəlirləri, qiymətləndirmə meyarları.*

Giriş

Mövcud iqtisadi sistemdə maliyyə münasibətlərinin vergi forması üstünlük təşkil edir. Vergilərin fiskal, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malik olan növləri və onların tutulması mexanizmi qanunvericilik qaydasında müəyyən olunur.

Vergi sistemi və vergi siyasəti nəinki cəmiyyət və dövlətin, həmçinin vətəndaşların, əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin, müəssisə və təşkilatların diqqət

*Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı şəhəri Az 1106, Nəcəf Nərimanov küçəsi, 8b.
r.balayev@gmail.com

mərkəzindədir. Vergi potensialı ölkənin iqtisadi potensialına müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir. Vergilər dövlətin sosial, hüquq-mühafizə, müdafiə funksiyalarını həyata keçirməsinə böyük təsir göstərmək imkanına malikdir.

Vergi sisteminin səmərəlilik səviyyəsi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən bir-başa asılıdır. Odur ki, müasir vergi sistemini təşkil edən vergilərin tətbiqi və vergi qoyma mexanizmi iqtisadi sistemin sosial vəziyyətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı meyarlarını nəzərə alan vergi mexanizmin yaradılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

1. Vergi tənzimləməsi və iqtisadi təhlükəsizlik

Vergilər pul vəsaitləri mənbəyi olmaqla fiskal rolunu yerinə yetirir. Vergilərin fiskal funksiyası ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin rolunun yüksəldilməsi üçün obyektiv ilkin şərait yaradır. Fiskal funksiya vasitəsilə vergilərin əsas rolunu dövlətin özünün funksiyalarının (*müdafiə, sosial, ətraf mühitin mühafizəsi və s.*) həyata keçirməsi üçün büdcə sistemində və büdcədən kənar fondlarda toplanan dövlətin maliyyə resurslarının formalaşması reallaşdırılır [1, s. 96-97].

Vergi mexanizmini tənzimləməklə (*güzaşt və s.*) ictimai istehsal inkişaf etdirilir. Bundan başqa, vergilər vasitəsilə sosial məsələlər həll olunur, müxtəlif sosial qrupların gəlirləri tənzimlənilir. Vergi siyasəti, ümumiyyətlə, kapital yığılımı, onun təmərküzləşməsi proseslərinə və əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinə təsir edir. Vergilər iqtisadi tsikllərin hamarlanması üçün istifadə olunur. Belə ki, vergilərin tənzimləyici funksiyası dövlətin vergilər vasitəsilə təkrar istehsal prosesinə müdaxiləsi ilə əlaqədardır.

“İqtisadiyyatın vəziyyətindən, iqtisadi inkişafın baxılan mərhələsindən, dövlətin prioritet hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin müxtəlif metodlarından istifadə olunur... İqtisadi inkişafın əsas parametrləri vergi siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Onların formalaşdırılması bazar şəraitində dövlətin əsas funksiyalarından biridir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergi sistemi sosial-iqtisadi inkişafın, investisiya strategiyasının, xarici iqtisadi fəaliyyətin, istehsalatda struktur dəyişikliklərinin, prioritet sahələrin sürətli inkişafının dövlət tənzimlənməsinin daha fəal vasitələrindəndir” [2, s. 31.]

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin səfərbər edilməsində vergi sisteminin əsas prinsipləri həlledici rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 3-cü maddəsində bu prinsiplər, başqa sözlə vergilərin müəyyən edilməsinin və tutulmasının əsasları aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur [3, s. 5-6].

- Vergilər haqqında qanunvericilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır;
- vergilər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır;

- hər kəsin konstitusiyaya hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədən vergilərin ödənilməsinə yol verilmir;
- Azərbaycan Respublikasının vahid iqtisadi məkanını pozan (xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində malların (işlərin, xidmətlərin) və pul vasitələrinin azad yerdəyişməsinə bilavasitə və ya dolayısı ilə məhdudlaşdıran və ya digər yolla vergi ödəyicilərinin qanuni fəaliyyətini məhdudlaşdıran, yaxud maneçilik törədən) vergilərin müəyyən edilməsinə yol verilmir;
- hər bir şəxs əldə etdiyi mənfəətdən (*gəlirdən*) eyni növ vergini bir dəfədən artıq ödəməyə məcbur edilə bilməz;
- vergilər siyasi, ideoloji, etnik, konfessional və vergi ödəyiciləri arasında mövcud olan digər xüsusiyyətlər əsas götürülməklə müəyyən edilə bilməz və diskriminasiya xarakteri daşıya bilməz.

Mülkiyyətin formasından və ya fiziki şəxslərin vətəndaşlığından asılı olmayaraq vergilərin müxtəlif dərəcələrinin müəyyən edilməsi qadağandır”.

İdxal mallar üçün onların hansı ölkədən gətirilməsindən asılı olaraq vergi məəcəli və gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq müxtəlif gömrük rüsumu dərəcələrinin müəyyən edilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulmuşdur.

Vergi islahatları aparılarkən vergilərin tutulması prinsiplərində dəyişikliklər baş verir. Qısa müddət ərzində vergi qanunvericiliyinə edilmiş dəyişiklik yüksək nəticə verə bilməz. Vergi islahatları vasitəsilə iqtisadiyyatın sabitləşməsi vergi islahatlarının məzmunundan daha çox, onun vaxtında və sürətli həyata keçirilməsindən asılıdır. “... keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə vergi islahatları aparılarkən 3 əsas prinsipi nəzərə almaq lazımdır:

- ❑ ölkənin sosial-siyasi vəziyyətindən çıxış edərək, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- ❑ dövlətin iqtisadiyyata ən az ağırlı şəkildə vergi müdaxiləsinin formalarının axtarılıb tapılması. Bu zaman dövlətin vergi nəzarəti və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi sanksiyaları sərtləşdirilməlidir;
- ❑ bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə ehtiyatlarının axtarılıb tapılması” [2, s. 53].

Bu və ya digər ölkədə hər hansı vergi sistemə üstünlük verilməsi çox saylı amillərdən və bu amillərin yaratdığı iqtisadi mühitdən asılıdır.

Tarixi anlayış olan vergi sistemi tətbiq edildiyi dövrlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğramışdır. Bəzi iqtisadçıların fikrincə, vergi sisteminin təşəkkülündə bazarın formalaşması, pul sisteminin kafi səviyyəyə çatması və istehsal normasının müəyyən həddinin əldə edilməsi kimi tarixi faktların əhəmiyyəti danılmazdır.

Verginin konkret növünə üstünlük verilməsi maddi istehsalın, xüsusən sənayenin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. “Vergilər müxtəlif və hər bir vergi növünün özünəməxsus xüsusiyyəti olduğu üçün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində vergi növləri əsas etibarilə dörd qrup üzrə təsnifləşdirilir:

- ❖ gəlir vergiləri;
- ❖ birbaşa və dolayı vergilər;
- ❖ spesifik və uyğun qiymət vergiləri;
- ❖ şəxsi və qeyri-şəxsi vergilər” [4, s.134].

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə, gəlir vergisinin ümumi vergilərin içərisində xüsusi çəkisi 40-45% arasında tərəddüd edir.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dövlət büdcəsindən hüquqi şəxslərin gəlir vergisi daha böyük xüsusi çəkiyə malikdirsə, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə bu əksinədir.

“Qərb ölkələrində birbaşa vergitutma sahəsində başlıca meyl korporasiyaların mənfəəti üzrə daxilolmaların xüsusi çəkisinin daim azalmasıdır. mənfəət vergisinin xüsusi çəkisinin azalması vergi güzəştlərinin genişlənməsi və vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə izah edilir. Korporasiyalara verilən əsas güzəştlər sürətləndirilmiş amortizasiya siyasətindən ibarətdir ki, bu zaman böyük məbləğdə vəsait amortizasiya ayırmalarına daxil edilir. Bunun nəticəsində ABŞ-da ümumi gəlirin təxminən 1/2-i mənfəət vergisinə cəlb edilmir. Böyük Britaniyada ümumi gəlirin 2/3 hissəsi vergitutmadan azad edilir” [5, s.170].

Həmin ölkələrdə iqtisadi subyektlərin fəallıq imkanları daha genişdir. Şəxsi gəlirlərin artması və onlara qoyulan vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi büdcə gəlirlərinin daim artmasına şərait yaradır.

Vergi sistemini mütərəqqi vergi sistemi; qeyri-mütərəqqi (repressiv) vergi sistemi; qarışıq vergi sistemi; mütənasib vergi sistemi kimi təsnifləşdirmək mümkündür [6, s.132-136].

Qeyd olunan təsnifat üzrə vergi sistemi formalarını şərh etmədən, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından onların bəzi cəhətlərinə diqqət yetirək.

Müasir dövrdə, mütərəqqi (proqressiv) vergi sistemi daha geniş istifadə olunur. Mütərəqqi vergi sisteminin əsasında gəlirlərin artmasına uyğun vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi prinsipi durur. Belə ki, vergi ödəyənlərin (fiziki və hüquqi şəxslərin) artan gəlirlərinə daha yüksək vergi dərəcəsi qoyulur. Belə vəziyyət iqtisadi təhlükəsizlik baxımından mümkün hədlər və nisbətlərin optimallığı məsələsini həll etməyi tələb edir.

Başqa sözlə, vergi faizləri üzrə minimum və maksimum səviyyələr müəyyənləşdirilir. Həmin funksiyanın icraçısı dövlətdir. Məhdudiyyət şərtlərinin əsaslandırılması zamanı mütərəqqi vergi sistemi şəraitində istehsalçıların həvəsləndirməsi əsas meyarlardan biridir.

Mütərəqqi vergi sistemi dövlət üçün əlverişli olduğu halda, gəlir sahibləri üçün əlverişsizdir. Mütərəqqi vergi sistemi dövlət gəlirlərinin artırılmasının birbaşa üsuldur və iqtisadi fəallığa müəyyən mənada mənfəət təsir edə bilər. Proqressiv vergi sisteminin neqativ cəhətləri ordo-liberalizm (təsərrüfat qaydası) konsepsiyası nümayəndələrinin diqqət mərkəzindədir [7, s 297].

Konsepsiyanın digər nümayəndəsi, tanınmış Qərb iqtisadçısı Hans Billherotun fikrincə, vergi siyasəti struktur və konyuktur siyasət nöqtəyi-nəzərindən xüsusi təsər-rüfata təkcə dövlət gəlirlərinin məbləği ilə deyil, həmçinin onların əldə edilməsinin üsul və qaydaları sayəsində aparıcı təsirə malikdir [7, s. 297].

Əhalinin həyat səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olduğu ölkələrdə bu vergi sisteminin tətbiqi məqbul sayıla bilər. Qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində mütərəqqi vergi sisteminin tətbiqi müəyyən maneələrlə, o cümlədən həmkarlar it-tifaqının müqaviməti ilə rastlaşır. Mütərəqqi vergi sistemi bilavasitə dövlətin iqtisadi qüdrətini, onun maliyyə potensialını artırmaq məqsədi daşsa da, heç də həmişə buna nail olmağın optimal yolu deyildir. Odur ki, vergi siyasətinin əsaslandırılması pros-esində qeyri-mütərəqqi vergi sistemindən istifadə imkanlarının qiymətləndirilməsi xüsusi diqqətəlayiqdir.

Qeyri-mütərəqqi vergi sistemi mütərəqqi vergi sisteminin əksidir və bir qayda olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq olunur.

Qeyd edək ki, vergi sistemində hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin artması, gəlir vergisinin faiz dərəcələrinin azalması ilə müşayiət olunur. Görmək çətin deyildir ki, qeyri-mütərəqqi vergi sistemi sözün müstəqim mənasında dövlət üçün əlverişli şərait yaratmır. Lakin bu işin zahiri tərəfidir. Belə ki, gəlir sahiblərinin iqtisadi fəal-lığının yüksəlməsi son nəticədə dövlətin iqtisadi qüdrətini və iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı imkanlarını artırır.

Qeyri-mütərəqqi vergi sisteminin əsas mənfə cəhəti odur ki, bu şəraitdə dövlət vergi qoymada və gəlir bölgüsündə bərabər imkanlar prinsipini reallaşdırmağa bilmir.

Gəlirin dəyişməsindən asılı olmayaraq, vergi dərəcəsinin sabit qalması halı, inkişafın müəyyən mərhələlərində iqtisadi siyasətin vacib istiqamətlərindən biri olur. Mütərəqqi vergi sisteminin qeyri-mütərəqqi vergi sistemə nisbətən daha geniş yayılmanın bir səbəbi qəti olaraq müəyyən edilmiş faizlər üzrə vəsaitlərin toplan-masının sadəliyidir.

2. İqtisadi təhlükəsizlik baxımından vergi sisteminin səciyyəsi

Vergi sisteminin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirilməsi zamanı dövlətin iqtisadi qüdrətini (o cümlədən, maliyyə potensialının) artırılması və ölkədə iqtisadi fəallığın yüksəlməsi meyarları arasında seçim edilməsi arzuolunan hal de-yildir. Mütərəqqi və qeyri-mütərəqqi vergi sistemlərinin müqayisəli təhlili qismən belə alternativlərə münasibət tələb etdiyindən, onların iqtisadi təhlükəsizlik baxımın-dan qiymətləndirilməsi zamanı, sosial-iqtisadi inkişafın mərhələləri üzrə dəqiqləşdirmələrə ehtiyac yaranır. Hazırda mütərəqqi və qeyri-mütərəqqi vergi sis-temlərindən birgə istifadə iqtisadi səmərəlilik və təhlükəsizliyin təminatı baxımından daha əlverişli görünür. Qarışıq vergi sisteminin əsas elementlərinin tətbiqi ilə for-malaşdırılan vergi siyasəti reallığı daha çevik nəzərə ala bilər. Bununla belə, belə

siyasətin həyata keçirilməsi daha yüksək hazırlıq tələb edir və böyük əmək tutumlu prosesdir.

Qeyri-mütərəqqi vergi sistemində gəlirin dəyişməsi vergi faizinə təsir etmirsə, mütərəqqi vergi sistemində bunun əksi baş verir. Belə ki, bu halda gəlirlərin dəyişib-dəyişməməsindən asılı olmayaraq və ya onların dəyişməsi ilə şərtlənməyən vergi dərəcələri üzrə tərəddüdlər baş verir. Təbii ki, gəlirlərinin dəyişməsindən keyfiyyətə yeni səviyyə əldə olunduqda, vergi dərəcələrində dəyişikliklər edilir. Bu dəyişikliklər həmçinin, digər amillərin (siyasi, sosial) təsirindən baş verə bilər.

Müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrdə tətbiq olunan vergi sistemlərindəki fərq aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində meydana gəlir: istehsal norması; milli gəlir norması; xərc norması. Az inkişaf etmiş ölkələrdə bu normalar daha aşağı olduğuna görə, şəxsi gəlir vergisinin ümumi gəlir vergisindəki xüsusi çəkisi azdır. Digər tərəfdən belə vəziyyət vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə mane olur.

İnkişafın aşağı səviyyəsi ona gətirib çıxarır ki, vergilər əsasən fiskal funksiyaları yerinə yetirilə. Belə şəraitdə vergilərin tənzimləyici funksiyasından istifadə etmək mümkün deyildir.

Ölkəmizdə vergi siyasəti iqtisadi və sosial vəziyyətə müvafiq həyata keçirilməlidir. Mövcud iqtisadi potensial və onun hərəkətə gətirilməsi imkanları baxımından vergi siyasəti mühafizəkar xarakter daşıymamalıdır. Odur ki, iqtisadi fəallığın təmin edilməsi məqsədilə mənfəət vergisinin dərəcəsi 1996-cı ildəki 35%-dən hazırda 22%-ə, ƏDV-nin dərəcəsi 28%-dən 18%-ə, sosial sığorta haqları isə 40%-dən 22%-ə qədər azaldılmışdır.

Vergi sistemi - müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətinə əsaslanır, yaxud vergi sisteminin səmərəli fəaliyyəti birbaşa real sektordan asılıdır. Vergi bazasını birbaşa formalaşdıran əsas amil müəssisələrin vergi ödəmək qabiliyyətidir. Maliyyə böhranı dedikdə, zərərlə işləmək, tədiyə qabiliyyətinin olmaması; əsas kapitalın sıradan çıxması və dövriyyə fondunun tükənməsi; maliyyə vəsaitinin şüurlu surətdə uçotdan gizlədilməsi; maliyyə vəsaitinin oğurlanması; dövlət vəsaitinin mənimlənməsi; külli miqdarda əmək haqqının ödənilməməsi və sosial ağırlığın büdcəsinin və büdcədən kənar fondların üzərinə qoyulması və s. başa düşülür.

Vergi sistemindəki islahatlar iqtisadi tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirmək üçün daha geniş bazaya malik olmalıdır.

İqtisadiyyatı tənzimləmək üçün dövlət aşağıdakı vergi üsullarından istifadə edir: vergidən azad olunma; vergi güzəştləri; vergi dərəcələrinin maliyyələşdirilməsi; vergi tətilləri; vergilərin ödənilməsinə möhlət verilməsi və s.

Məlumdur ki, ictimai ehtiyacların gəlir təminatı problemi dövlətin gəlir bazasının genişləndirilməsini tələb edir. Vergilərin əhatə dərəcəsi və bazası onun səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədardır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi vergi sisteminin vəziyyətindən birbaşa asılıdır.

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində vergi və vergi siyasətinin rolu iqtisadi, o cüm-

lədən maliyyə təhlükəsizliyinin prinsip, meyar və göstəriciləri əsasında qiymətləndirilir. İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətinə görə vergi və vergi siyasəti elə iqtisadi inkişaf amilidir ki, onun hesabına şəxsiyyətin yaşayış və inkişafını, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyini, daxili və xarici təhlükənin aradan qaldırılmasını həyata keçirmək mümkündür. Maliyyə təhlükəsizliyi amilinə görə vergi sistemi və vergi siyasəti ölkədə və regionlarda maliyyə sistemi, maliyyə münasibətləri və maliyyə proseslərinin inkişafını təmin edə bilən elə maliyyə resurslarını yaratmalıdır ki, bu da öz növbəsində sosial-iqtisadi sabitliyi, cəmiyyətin inkişafı və maliyyə sisteminin tamlığını təmin etsin.

“Bir sıra mütəxəssislərin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, cəmiyyəti dərk etmək üçün ilk növbədə onun vergi sistemini öyrənmək lazımdır. Vergi sistemi mahiyyət etibarilə bütünlükdə dövlətçilik sisteminin təşkilinin inikasıdır. Belə ki, cəmiyyətdə vergi sisteminin yeri dövlətin və vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərinin tarixi inkişafının xarakterini, eləcə də onların spesifik institusional formasını əks etdirir. İqtisadi baxımdan bu mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki formalaşmış resurslardan dövlət vergitutma vasitəsilə istifadə edə bilər” [2, s.30-31].

Bu və digər səbəblərdən, vergi sistemi iqtisadi təhlükəsizlik amili hesab olunur. O, dövlətin əlində olan resurslarla ölkədəki iqtisadi və sosial proseslərə təsir etmək üçün güclü alətdir. Beləliklə, vergi və vergi siyasəti bir tərəfdən iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyinin resurs və alət təminatı, digər tərəfdən isə risk və asılılıq amilidir.

Konkret vəziyyətdən asılı olaraq vergi iqtisadi təhlükəsizlik və ya iqtisadi təhlükə amili ola bilər. Dövlət və iqtisadiyyat qeyri-sabit vəziyyətdə olarsa, iqtisadi siyasətdə buraxılan səhvlər və dövlət idarəçiliyinin zəifləməsi vergi sistemini böhrana doğru apara bilər. Beləliklə, vergi sistemi bəzən dövlətçilik üçün real və ya potensial təhlükəyə çevrilə bilər.

Vergi siyasətinin inkişafında obyektiv və subyektiv meyillərə fərqli yanaşmalar olmalıdır.

Vergi siyasətinin obyektiv meylini qiymətləndirəcək meyarlara real vergi münasibətləri və vergi sisteminin real kəmiyyət göstəriciləri daxildir. Subyektiv meyilləri qiymətləndirmək üçün tətbiq edilən meyarlara dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətlərinin məqsəd və nəticələri aiddir. İstənilən ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən vergi sistemindəki obyektiv və subyektiv meyillərin çox sayda şərtlərdən asılılığı şəraitində kifayət qədər əsaslandırılmamış yanaşma iqtisadi problemin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxara bilər.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsinə imkan yaradan vergi siyasətinin obyektiv meyilləri aşağıdakılardır:

- qanunvericilik dairəsində müəyyənləşdirilmiş gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsinin lazımi səviyyədə həyata keçirilməməsi;
- vergi yükünün daha az vergi ödəyicilərinin üzərinə qoyulması;
- ÜDM-in vergiyə cəlb ediləcək hissəsinin ixtisar edilməsi;

- vergi sisteminin iqtisadi artıma, investisiya fəallığına mənfi təsir göstərməsi;
- kapitalın xaricə və ya ofşor zonalara axınının güclənməsi;
- gəlirlərin vergidən gizlədilməsi;
- sahibkarlığın genişləndirilməsi prosesində vergi mexanizminin stimullaşdırıcı və tənzimləyici təsirinə zəifləməsi.

Dövlətin vergi siyasətinin subyektiv meyillərinə aşağıdakılar daxildir:

- dövlətin vergi siyasəti ilə vergi sistemindəki islahatlar arasındakı uyğunsuzluqlar;
- iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı istiqamətlərinin bir-birilə razılaşıdırılmaması;
- iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyi baxımından vergi sisteminin dayanıqlı-ğını və səmərəliliyini qiymətləndirən qanunvericiliyin və ekspertizanın olmaması;
- həyata keçirilən vergi siyasətinin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından asılılığının gücləndirilməsi;
- vergi hüququnun elmi əsasının qənaətbəxş səviyyədə işlənilib hazırlan-maması;
- maliyyə-kredit orqanları işçilərinin büdcə-vergi ödəmələri prosesindəki iqtisadi və cinayət cavabdehliyinin aşağı olması və s.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hökumətin aşağıdakı istiqamətdə qəbul etdiyi bir çox qanun və qərarlar vergi bazasını zəiflədə bilər:

- ❖ xarici firmaların daxili bazara girişinin liberallaşdırılması və daxili istehsalçıların güclü rəqibdən müdafiə olunmaması;
- ❖ qanunvericilikdə maliyyə vəsaitinin gizlədilməsinə imkan verilməsi;
- ❖ bankların, müəssisələrin hesablaşma münasibətlərinin qeyri-şəffaflığı;
- ❖ kommertiya fəaliyyətinə imkan yaradan qanunvericiliyin qeyri-qənaətbəxş səviyyədə olması;
- ❖ idxal-ixrac prosesində dolayı vergilərin tətbiqi məsələsi və s.

Xarici təcrübə göstərir ki, qeyri-səmərəli vergi siyasəti maliyyə sistemini zəiflət-məklə, ölkənin iqtisadi sabitliyi üçün təhlükə yarada bilər. Başqa sözlə, aşağıdakı amillər ölkə üçün təhlükəli vəziyyət yarada bilər:

- real iqtisadiyyatda ümumi maliyyə böhranı;
- tədiyə böhranı və istehsalda durğunluğun davam etməsi;
- gəlirlərin gizlədilməsi;
- təsərrüfat subyektlərinin qanun qarşısında cavabdehliyinin azaldılması.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr maliyyə-büdcə siyasətini müəyyənləşdirərkən ağır-lığı dolayı vergilərin üzərinə keçirirlər. Almaniya Federativ Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəətindən daxilolmalar büdcə gəlirlərinin 5%-ni təşkil edir [9, s. 22]. Qeyd edək ki, Almaniya hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsi Böyük Bri-taniyaya nisbətən sərt olduğundan o büdcəyə daxil olmaları stimullaşdırır.

Böyük Britaniyada vergi siyasəti vergi dərəcələrinin azaldılması və vergi baza-sının genişlənməsinə əsaslanır. XXI əsrin əvvəllərində həyata keçirilən vergi siyasəti nəticəsində fiziki şəxslərin gəlir vergisinin xüsusi çəkisi 29%-dən 23%-ə düşdü.

Bununla yanaşı, dövlət büdcəsində dolayı vergilərin xüsusi çəkisinin artması nəinki büdcə gəlirinin artmasına, həmçinin vergi sisteminin tənzimləyici funksiyasının güclənməsinə səbəb oldu [8, s.70].

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr içərisində Fransa ÜDM-in büdcə ilə yenidən bölüşdürülməsində tutduğu xüsusi çəkiyə görə liderdir. Lakin, onun dövlət maliyyəsinin dinamika qeyri-dayanıqlığı ilə xarakterizə edilir. Sosialistlər tərəfindən XX əsrin axırlarında həyata keçirilən fiskal siyasət büdcə gəlirlərində birbaşa vergilərin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi fəallığın yüksəldilməsi vergi yığımındakı ağırlığın yenidən dolayı vergilərin üzərinə keçirilməsini məqsəduyğun hesab edir.

Maliyyə böhranının əsas göstəricilərindən biri müəssisələrin mənfəət və rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Rentabellik aşağı düşdükdə, müəssisə mənfəət vergisi ödəmir. Odur ki, müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsində maliyyə böhranı nəinki vergi sisteminin, həmçinin dövlətin maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi əlaməti ola bilər.

Vergi sisteminin və hakimiyyətin vergi institutlarının fəaliyyətinin səmərəli təşkil olunmasını xarakterizə edən əsas meyar vergi yığımıdır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları vergi yığımını dövlətin kredit qaytarma qabiliyyəti və beynəlxalq öhdəliklərini likvidliyi kimi xarakterizə edirlər.

Vergi yığımının aşağı düşməsi əsasən real iqtisadiyyatdakı problemlərlə izah olunur. Vergi yığımındakı problemlər aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

- təkrar istehsalın böhran vəziyyətində olması;
- idarəetmə və tənzimləmə təcrübəsindən asılı olan amillər;
- vergi ödəyənlərin rəftarı.

Vergi yığımı vergi siyasətinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Yüksək yığımın əldə edilməsi faktı, nə qədər paradoksal olsa da, həmişə nailiyyət hesab edilə bilməz.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) üzvü olan ölkələrə dolayı vergilərin azalması və tamamilə ləğv edilməsi istiqamətində təzyiq göstərir. 1947-ci ildə 23 ölkənin imzaladığı Tarif və Ticarət haqqında Baş Saziş çərçivəsində (QATT), 1945-ci ilin 1 yanvarından ÜTT sənaye mallarının gömrük tariflərinin ümumən ixtisarı və habelə Avropa İttifaqında gömrüksüz ticarət zonası, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının yaradılması ilə əlaqədardır. Hər bir dövlət öz milli bazarını yaratmaqda maraqlıdır. Milli bazarın inkişafının vergi-büdcə sistemindəki daxilolmalarla əlaqədar qiymətləndirilməsi zəruridir. Məhsul idxal edən dövlətlərin hesabına ixracatçı dövlətlərin işçiləri, sahibkarları və maliyyə sistemi əmək haqqı, mənfəət, vergi və sosial ödəmələr əldə edirlər.

Təsərrüfat subyektlərinin tədiyə qabiliyyətinin yüksəldilməsi dövlətdən ölkənin mikroiqtsadi proseslərinin tənzimlənməsinin intensivləşdirilməsini tələb edir. Bu məsələ büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır.

Dövlətin maliyyə tələbatının təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən ən böyük təhlükə vergi ödəyiciləri tərəfindən gəlirlərin gizlədilməsi hallarıdır. Məlumdur ki, vergidən yayınma halları ən çox ticarət, xidmət və kiçik biznes müəssisələrində müşahidə olunur. Vergidən yayınma halları, şərab-araq və tütün məmulatlarının qaçaqmalçılığı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Vergi sisteminə pozucu təsir göstərən faktlardan biri də vergi və nəzarət orqanlarının fəaliyyətlərinin lazımı səviyyədə maliyyələşdirilməməsidir ki, bu da mütəxəssislərin obyektiv işləməsinə maneçilik yarada bilər. Gəlirlərin vergidən gizlədilməsi problemi, xarici təcrübədən görüldüyü kimi, kölgə iqtisadiyyatının genişlənməsi simptomu da ola bilər. Odur ki, vergiqoyma siyasətinin liberallaşdırılması qanunvericilik çərçivəsində vergi təzyiqlərinin gücləndirilməsi və vergidən yayınma hallarının cəzalandırılması labüdlüyü ilə müşayiət olunmalıdır.

3.Vergi islahatları iqtisadi təhlükəsizlik müstəvisində

Dövlətin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində əsas şərt iqtisadi yüksəliş siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu strateji məsələnin həlli bazar münasibətlərinin tələblərinə cavab verən vergi sisteminin fəaliyyətini tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçiddən sonra Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi aşağıdakı vergilər hesabına formalaşır: hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, ƏDV, aksizlər, mədən vergisi, xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergi, torpaq və əmlak vergisi. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təhlili göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dolaylı vergilər böyük xüsusi çəkiyə malikdir.

Müvafiq ədəbiyyatlarda vergi sistemi birbaşa və dolaylı vergilərə bölünür. Bəzi iqtisadçılardan da bu təsnifatın şərti olması mülahizəsi ilə razılaşımaq olar. Onlar hesab edirlər ki, müəssisənin mənfəətindən və əmlakından vergilər formal olaraq birbaşa vergilər sırasına aiddir. Halbuki onun müəyyən hissəsi inhisarçı struktur tərəfindən mal və xidmətlərin qiymətlərinə keçirilir. Bu halda da, ödənilən həmin vergi növlərinin bir hissəsi istehlakçıya ötürülür, məntiqli olaraq həmin vergilərdə dolaylı vergi əlamətləri vardır. Sərt rəqabət və qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin mövcudluğu şəraitində də dolaylı vergilərin özünün də dəyərinin istehlakçıya ötürməsi həmişə mümkün olur. Deməli, dolaylı vergilərin özündə də birbaşa vergilərin daşdığı əlamət ola bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin büdcəsi isə əsasən fiziki və hüquqi şəxslərin vergiləri hesabına formalaşır.

Yüksək vergi sistemi tələbin qarşısını alan bir amil kimi çıxış edir. Xüsusilə də dolaylı vergilər əməyin və kapitalın səmərəliliyi ilə birbaşa əlaqəsi olmayan bir vergidir. Bəzən dolaylı vergilər anti-bazar xarakteri daşıyırlar. Odur ki, gəlirlərdə bu vergilərin xüsusi çəkisinin artırılması məqsədəuyğun deyildir. Dolaylı vergilərin artım meylinin qarşısının alınması iqtisadi islahatların davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

Dolayı vergilərə əsasən, ƏDV, aksizlər və gömrük rüsumları daxildir. Əlavə dəyər vergisi məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalında əmələ gələn və satışdan dövlət büdcəsinə ödənilən dəyər artımının bir hissəsidir.

İstehsalçı mənfəət əldə etmək üçün maddi xərclərin üzərinə bir qədər əlavə dəyər qoyur ki, əlavə dəyər vergisi də, adından göründüyü kimi, məhz bu artıma tətbiq edilir.

ABŞ və Yaponiyadan başqa demək olar ki, bütün ölkələrdə əlavə dəyər vergisi tətbiq edilir. Tətbiq olunduğu ölkələrdə ona yanaşmalar (faiz dərəcələri, hesablama qaydaları, vergi ödəyiciləri və vergitutma obyektləri) müxtəlifdir.

Bir çox amillərdən və xüsusiyyətlərdən asılı olan bir sıra mallar (iş və xidmətlər) verginin bir çox növlərindən, o cümlədən, əlavə dəyər vergisindən azad edilə bilər. Milli iqtisadiyyat üçün zəruri olan mallar üzrə vergi faizini azaltmaqla ticarəti stimullaşdırmaq, bir sıra mallar üzrə vergiləri artırmaqla isə daxili istehsalçıları himayə etmək olar.

“Əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını şərtləndirən amillərdən biri də ƏDV-nin beynəlxalq standartlara uyğun prinsipinin tətbiqidir. Beynəlxalq təcrübədə əməliyyatların dolayı vergiyə cəlb edilməsinin iki prinsipindən istifadə edilir: malların (işlərin və xidmətlərin) mənşə ölkəsi (istehsal olunan ölkə prinsipi) və təyinat ölkəsi (malların ölkə ərazisi hüdudlarında istehlak olunması) prinsipi. Sözügedən prinsiplərin tətbiqi özünü idxal və ixrac əməliyyatlarında daha çox büruzə verir. Yəni, mənşə ölkəsi prinsipinə görə, ƏDV ixrac olunan mallardan tutulur, təyinat ölkəsi prinsipinə əsasən isə, ƏDV idxal olunan mallara tətbiq olunur. Odur ki, idxal-ixrac əməliyyatlarının vergiyə cəlb olunmasında ƏDV-nin bu və ya digər prinsiplərinin tətbiqi vergitutma obyektlərinin ölkələr arasında bölüşdürülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

İdxal və ixrac əməliyyatlarının ƏDV-yə cəlb olunmasında qeyri-müəyyənliyin yaranmaması üçün dünya ölkələrinin əksəriyyətində təyinat ölkəsi prinsipindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə gəldikdə isə ölkəmizdə dünyanın əksər ölkələrində tətbiq edilən prinsip-təyinat ölkəsi prinsipindən istifadə olunur. Bu da milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını gücləndirən Son dövrlərdə vergi dərəcələri aşağı salınsa da, innovasiyalı inkişaf baxımından vergi sistemi hələ də ağır sayıla bilər. Vergi yükünün ağırlığı əsasən, yerli sahibkarların öz fəaliyyətini genişləndirə bilməməsində ifadə olunur.

Vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanılması hər bir ölkənin vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində nəzərə alınmalıdır. Vergi yükünün ağırlığı ilə dövlət büdcəsinə daxilolmalar arasındakı asılılıq iqtisadçı alim A.Laffer tərəfindən XX əsrin 50-ci illərində özünün “Laffer əyrisi”ndə öz əyani əksini tapmışdır. Laffer nəzəriyyəsinə görə vergi yükü ağırlaşdıqca, vergi ödəyicilərinin sayının azalması və ya iqtisadi fəallığın artım tempində geri qalan artması baş verir.

Vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrdə hər 5-6 ildən bir əsaslı vergi islahatları, hər 2-3 ildən bir isə fəaliyyətdə olan vergi normalarının səmərəliliyinin dərin təhlili aparılır.

Büdcə-vergi islahatları vergi dərəcələrinin aşağı salınmasına, vergi sisteminin sadələşdirilməsinə və büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə əsaslanmalıdır [9].

Bununla belə, “Vergi sistemlərinin islahatına başlıca tələblərdən biri də onların uzun müddət ərzində sabitliyidir. Vergi qanunvericiliyində, təlimat sənədlərində tez-tez güzəştlərin edilməsi vergi orqanlarının və mühasiblərin işini çətinləşdirməkdən başqa, həm də orada çalışanların sayını artırır.

Makroiqtisadi səmərə nöqtəyi-nəzərindən qanunvericiliyin dəyişməsindən əldə olunan qənaət əlavə hesablama işlərini həyata keçirən işçilərin əmək haqlarına çəkilən xərcləri ödəmir. Bu isə vergi islahatının səmərəliliyini müəyyən qədər aşağı salır.” [4, s. 131].

İqtisadi təhlükəsizlik meyarları baxımından vergi islahatlarının prinsipləri klassik və spesifik xüsusiyyətləri özündə əks etdirməlidir. Belə mülahizə ilə razılaşmamaq çətindir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən vergi islahatları aşağıdakı başlıca prinsiplərə əsaslanmalıdır: ümumi məqsədyönlük, sadəlik, fiskal səmərəlilik, vergiləri ödəməkdən yayınma meyilləri, universal, ictimai, faydalı fəaliyyət növlərinin inkişafının stimullaşdırılması və zərərli fəaliyyət növlərinin qarşısının alınması, büdcənin və vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi və s. [10, s. 157-159].

Bir sıra iqtisadçıların fikrincə, vergi islahatları rentabelli sahələrin məhsulları üzrə ƏDV-nin differensiyasını nəzərə almalıdır. Texnoloji zəncirin aralıq mərhələlərində ƏDV-nin dərəcəsinin aşağı salınması, aşağı rentabelli və zərərlə işləyən sahələrdə isə müvəqqəti olaraq ƏDV-nin sıfır dərəcə ilə tətbiq edilməsi, real sektorda iqtisadi fəallığın yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərindən zəruri məsələlərdən biridir.

Vergi yükünün azaldılması vergi bazasının genişləndirilməsi ilə paralel aparılmalıdır. İnkişafın müxtəlif mərhələlərində bu problemə yanaşmalar müxtəlifdir. Başqa sözlə, vergi ödəyənlərin gəlirlərindən asılı olaraq, iki cür yanaşma tətbiq edilə bilər:

- ❑ vergi ödəyən fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirləri artdıqca, onların gəlirlərindən tutulan vergi dərəcəsi də yüksəldilir. Bu isə dövlətin əlində olan mərkəzləşmiş pul fondunun artırılmasına xidmət edir. Belə vergi siyasəti istehsalı stimullaşdırmır və kapitalın ticarət vasitəçilik sferasına axmasına səbəb olur;
- ❑ vergi mükəlləflərinin gəlirləri artdıqca gəlir vergisinin faiz dərəcəsi aşağı endirilir. Bu zaman istehsal qazanc mənbəyinə çevrilir və şəxsi gəlir əhəmiyyətli amil olur. Normal geopolitik şəraitdə şəxsi gəlirlər artdıqca vergi dərəcələrini əhəmiyyətli şəkildə azaltmaqla iqtisadi artıma nail olmaq məqsədəuyğundur.

Nəticə

İslahatlar şəraitində tələb və təklifin ən aşağı səviyyədə tarazlaşması vergi bazasının daralması ilə müşayiət oluna bilər. İqtisadi təhlükəsizlik müstəvisində belə vəziyyət məqbul sayıla bilməz. Vergi islahatları işgüzar fəallığı dəstəkləməlidir.

Büdcəyə daxil olan vergilər üzrə güzəştlərin tətbiqinə, vergi yükünün artırılması hesabına büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasına güclü nəzarət xətti davam etdirilməlidir.

Nəhayət qeyd edək ki, vergi mexanizminin pul-kredit siyasəti, xüsusilə də maliyyə və kredit müəssisələrinin investisiya istiqamətində istifadə etdiyi uzunmüddətli kapital qoyuluşlarının faiz dərəcələri tənzimlənməklə fəaliyyət göstərməsi məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kəlbəyev Y.A. “Vergi sistemi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitəsi kimi” “Heydər Əliyev və vergi siyasəti” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2006, s. 94-105
2. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Elm, 2006, 467 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, “ Hüquqi ədəbiyyat nəşriyyatı”, 2008, 296s.
4. Ələkbərov Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə problemlərinin tənzimlənməsi. Bakı, Elm, 2007, 448 s.
5. Novruzov N., Hüseynov X. Maliyyə. “Kooperasiya”. Bakı, 2007, 464 s.
6. Мусаев А.Ф, и др. Налоги и налогообложения в Азербайджане. Баку, 2005, 528 с.
7. Теория хозяйственного порядка. М.: Наука, 2002, 212 с.
8. Финансовая политика стран ЕС. Под ред. В.П.Гутника, И.А.Подколзина, Е.П.Островская и др. М.: Наука, 2004, 267 с.
9. Musayev A.F. “Ümummilli lider Heydər Əliyevin investisiya siyasəti”. “Heydər Əliyev və vergi siyasəti” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2006, s. 77-93.
10. Мəммədov Ф.Ə, və б. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Bakı, “Ozan”, 2001, 410 s.

Балаева Элмира Али кызы
доцент, доктор философии по экономике,
Азербайджанский Университет Кооперации

Оценка налоговой политики по критериям экономической безопасности

Аннотация

Целью исследования - является обоснование критериев оценки налоговой политики с точки зрения экономической безопасности.

Методология исследования - системный подход, сравнительный анализ, метод дедукции.

Результаты исследования - формирования налоговой политики обеспечивающей экономическую безопасность и деловую активность.

Ограничения исследования - требует исследования на более широкой эмпирической базе.

Практический значимость исследования - решение задач по созданию налогового механизма с учетом критерий экономической безопасности.

Оригинальность исследования и научная новизна - исследуемая проблема впервые вводится в научный оборот на современном этапе налоговых реформ.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, налоговая политика, доходы бюджета, критерии оценки.*

Balayeva Elmira Ali gizi
Dos. Ph.D. in Economics,
Azerbaijan Cooperation University

The assessment of tax policy from point view of criteria of economic safety

Annotation

Purpose research is the substantiation criterion of an estimation of a tax policy from the point of view of economic safety.

Design/methodology/ - the system approach, the comparative analysis, a deduction method.

Findings, Results of research - formation of the tax policy providing economic safety and business activity.

Research limitations/implications demands research on wider empirical base.

Practical implications importance of research - the decision of problems on creation of the tax mechanism with the account crition of economic safety.

Originality/value of research and scientific novelty - an investigated problem is entered for the first time into a scientific turn at the present stage of tax reforms.

Keywords: *economic safety, a tax policy, budget profit, an estimation*

JEL Classification Codes: E62, G18, G32, G38, K34.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.11.10.

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 23.12.10.

Çapa qəbul olunmuşdur: 14.01.11.